

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ВЕРИЈА У ПОЛИТИЦИ СТЕФАНА ДУШАНА

Верија је, као један од најзначајнијих градова у Македонији, ушла у видно поље српске политике са мешањем Стефана Душана у византијски грађански рат четрдесетих година XIV века. У тој политици, у којој је Македонија била коришћена као ослонац за стремљење ка Царству, Солун је привремено био остављен по страни, с тим што су прво Сер, а затим и Верија, били освојени ради његове изолације. Верија је при томе била претворена у изузетно снажно српско упориште и Кантакузин је, задобивши контролу над Солуном, покушао да поврати власт над Веријом. Показало се да се тим чином, истина без трајног успеха, могу угрозити основни постулати Душанове политике у Македонији — његово учешће у деоби византијске царске власти.

Почетком XIV века Верија је била један од најзначајнијих градова византијске Македоније, што се може сматрати обновом старог сјаја из доба пре прве пропасти Византије, када је била центар важне теме.¹ За владе Андроника II постала је седиште митрополије, а током XIV столећа, колико се да видети из скромних документарних података, била је и седиште (први пут изворно посведочено 1324) кефалије,² у доба Палеолога уобичајеног намесника једног града и околне области. Тадашњи значај Верије видљив је из начина на које се спомиње у изворима. Осим уобичајених у то време назнака за градове — *τόπος* и *κάστρον* — употребљава се понекад и израз *πόλις*, па чак једном и *θεόσωστος πόλις*, што је „...епитет који је ретко придаван и то искључиво значајним градовима“.³ Величину Верије показује дужина њених зидина у XV веку — 2150 „мушких корака“ (3980 m), у време када је иста мера за Цариград износила 18000, за Солун 6000, а за Једрене само 1600.⁴ Због свега тога не изненађује податак да је Верија

¹ *St. Kyriakidis, Βυζαντινὰ Μελέται*, Thessaloniki 1937, II–V, 336, 405, 419, 455 и 474 (после 1204. теме више сигурно нема). Дело најбогатије подацима о византијској Верији: *G.H. Chionidis, Ιστορία της Βέροιας, της πόλεως και της περιοχής*, II, Βυζαντινοί Χρόνοι, Thessaloniki 1970, за период о коме се овде расправља: 37–55.

² Митрополија: *Chionidis*, op. cit., 39; кефалије Верије: *Lj. Maksimović, The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 56 sq., 58 sq., 70, 81 sq., 130.

³ *Maksimović*, op. cit., 56.

⁴ Cf. *Chionidis*, op. cit., 146 sq.

била међу оним (ретко изричито наведеним) византијским градовима којима су колективно (κοινῶς) додељиване царске хрисовуље са привилегијама.⁵ У истом смислу сведоче и два политичка догађаја везана за начин управљања градом.

Први догађај: када у вртлогу грађанског рата и византијско-српских односа 1343. године Верија буде стављена пред избор хоће ли се потчинити Стефану Душану или Јовану Кантакузину, краљева писма читана су у граду ἐπ' ἐκκλησίας, а изасланство упућено након тога Кантакузину било је састављено од по једног представника аристократије, народа и црквеног клира.⁶ Реч је несумњиво о ἐκκλησία τοῦ δήμου — скупштини грађана, која се управо у првој половини XIV века исказује као једно од карактеристичних обележја живота у важнијим градовима, посебно у тренуцима доношења изузетно тешких или далекосежних одлука.⁷ Други догађај: када Верија после речених преговора буде признала власт Јована VI Кантакузина, он ће најпре сам тамо столовати, а затим за администратора града и околних места, дакле читавог подручја Верије, поставити свог млађег сина, даровитог и врло способног Манојла, потоњег гувернера Пелопонеза.⁸

Улога Верије у историји византијске Македоније у великој мери је била одређена изузетним стратегијским положајем града. Смештена крај реке Алиакмон на стрмим обронцима побрђа које са запада затвара солунску низију, Верија је од Солуна удаљена шездесетак километара. Заједно са Едесом (Воденом) која, двадесет километара северније, има готово идентичан положај, Верија брани прилазе Солуну на широком потезу између Алиакмона и Вардара. Осим тога, Верија са супротне стране, према југу и западу, контролише полазне тачке неких од најважнијих комуникационих праваца ка Тесалији и Епиру. Тако је подручје о коме је реч било од прворазредног значаја за заштиту Солуна из свих праваца, осим са истока. За Византинце био је то истурени бастион за одбрану највећег града Македоније, а за евентуалног инвазора — као напр. својевремено за Нормане — плацдарм за угрожавање тог града.⁹ Стога је природно што је са српским освајањима у Македонији, упоредо са приближавањем Солуну, постепено схватана и важност Верије.¹⁰

⁵ (Ed.) *G. Theoharidis*, *Μία δίκη και μία διαθήκη βυζαντινή*, Solun 1962, № 1, 73–74 (1324). Cf. *Maksimović*, *Administration 257* (=Љ. Максимовић, *Град у Византији*, Београд 2004, 23).

⁶ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV* (Cant.), ed. *L. Schopenus*, Bonnæ 1832, II, 352. 22–23, 353. 7–10.

⁷ О овој институцији доста је писано, а за систематски преглед в. *C.N. Tsirpanlis*, *Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351*, Byz. 43 (1973/74) 432–481, посебно за ову епоху: 466–475. За случај Верије уп. Византијски извори за историју народа Југославије (ВИИНЈ), Београд 1986, VI, 437 н. 251 (*Б. Ферјанчић*). Додајмо да је и у суседном граду Едеса (Воден) нешто раније регистрована иста појава: Cant., I, 274. 17–24. — *G. Ch. Soulis*, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Athens 21995, 64 грешки кад тврди да је оваква скупштина у ствари владала Веријом у доба Кантакузиновог заузимања града (в. даље).

⁸ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* (Greg.), ed. *L. Schopenus*, Bonnæ 1830, II, 673. 1–2 (ἐπίτροπος); Cant., II, 391. 16/18 (ἄρχων). Cf. *Chionidis*, op. cit., 45, 89 sq. За личност Манојла вид. *D.M Nicol*, *The Byzantine Family of Kantakouzenos* (Cantacuzenus), Washington 1968, 122–129.

⁹ Cf. *Chionidis*, op. cit., 26.

¹⁰ Верија је посредно била повезана са Србијом, вероватно без било какве спознаје српске стране о томе, још крајем шездесетих година XIII века, када је послужила као база за византијско

До ове спознаје дошло се релативно касно и, што је занимљиво, не у непосредној вези са првим српским приближавањем Солуну с почетка Душанове владе. Изворна сведочанства, готово без изузетка са византијске стране, јасна су у том смислу и не остављају места недоумицама. Пре него што се позабавимо тим вестима треба истаћи да једно једино сведочанство са српске стране подупире изречену констатацију. Ученик архиепископа Данила, говорећи у житију свог учитеља о каталанским пустошењима Македоније, спомиње пораз Каталанаца (под Верџом?), подвлачећи претходно да је њихов циљ био заузимање Солуна и Верџе.¹¹ Византијска победа из 1309. године имала је, разуме се, одјека и на другим странама,¹² али је евидентно да српско схватање значаја положаја Верџе уз Солун није везано толико за саму инвазију и пораз Каталанаца, колико за време у коме је настао спис Даниловог ученика. Дело је настало, разуме се, после 1337. године Даниловог смрти, али се обично узима да је то било и после 1340. године.¹³ Време првог српског приближавања (до 1334) Солуну било је већ прошло, а да на Верџу није била обраћена нека пажња. Душан је тада ишао право ка Солуну, његов савезник и византијски пребег Сиргијан га је у томе подстицао, делујући као претходница, пошто је у међувремену био заузео Касторију.¹⁴ Верџа се у читавој овој причи не појављује као циљ и спомиње се једино у вези са тамошњим Сиргијановим рођацима који су га, као и рођаци из Солуна, опомињали на опасност која му се са византијске стране надвијала над главом.¹⁵

Друга, озбиљнија фаза српског притиска у Македонији започела је са перипетијама дуготрајног грађанског рата (1341–1347) између Јована Кантакузина и регентства које је владало у име Јована V Палеолога. Као што је добро познато, Кантакузин је, будући да је био поражен у Тракији, кренуо ка Солуну да би се у том граду, другом по значају у Царству, ослонио на подршку својих присталица.¹⁶ Изразито непријатељски став такозваних зилота у граду омео је његове планове и он није имао другог излаза, него да се из околине Солуна склони код краља Стефана Душана. Према споразуму, склопљеном у Приштини јула 1342, чије су конкретне одредбе непознате, требало је да њих двојица заједно наступе у Македонији против Кантакузинових непријатеља.¹⁷ То је био

изасланство које је требало да утаничи брак српског краљевића Милутина и византијске принцезе Ане. О овом неуспелом потхвату в. Georges Pachymères relations historiques, ed. A. Failler, Paris 1984, II, 453.3–457.16; ВИИИ VI, 22–30 (*Љ. Максимовић*). У познијим везама краља Милутина са Солуном изгледа да Верџа није играла никакву улогу.

¹¹ Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 354. Превод на савремени српски језик: Данилови настављачи, прир. Г. МакДенијел, (Стара српска књижевност, 7), Београд 1989, 99. Уп. М. Живојиновић, Житије архиепископа Данила II као извор за ратовање Каталанске компаније, ЗРВИ 19 (1980) 251–273 (са прегледом извора и литературе).

¹² Уп. Живојиновић, нав. дело, 266 сл.

¹³ Данилови настављачи, нав. дело, 20 сл.

¹⁴ Greg., I, 497. 18–501. 11; Cant., I, 450. 13–451. 5, 454. 3–455. 18.

¹⁵ Greg., I, 498. 9–11.

¹⁶ Cf. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 31963, 424 sq.

¹⁷ Уп. К. Јуречек, Историја Срба, Београд 31978, I, 219 сл.; Историја српског народа, Београд 1981, I, 517 сл. (*Б. Ферјанчић*).

веома значајан тренутак, јер је Душан у таквом савезништву постао учесник у византијском грађанском рату. Недостајао је мали искорак, разуме се такође у Македонији, који би учинио да Душан види себе као учесника у општијим питањима судбине Царства.

Двојица савезника су се разишли већ 1343. и Душан је, изгледа, одмах начинио речени искорак. У његовој краљевској титули појављују се изрази „господин земаља грчких“ и „чесник Грком“, што ће рећи судеоник у владању над ромејским територијама.¹⁸ Та година је била одлучујућа, што није пука коинциденција, за потпуно „откривање“ стратегијског значаја Верије у очима Срба. Наиме, Кантакузин се априла месеца, после развргавања савезништва, повукао управо у Верију.¹⁹ Одатле је могао да контролише не само знатан део југозападне Македоније и прилаз Солуну са запада, него и путеве ка Тесалији, у којој је управо био признат за цара.²⁰ Али, развој догађаја, који је Кантакузина одвео у Верију, показује да је српска страна већ била спремна да искористи zgodnu прилику и заузме град.

На овом месту разилазе се одговарајућа историјска казивања Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Према Григори, у Душанов војни логор стигло је изасланство становника Верије са одговорима на претходне краљеве захтеве, које је требало да тачно утврди шта српски владар намерава. Како је краљ изасланицима предочио да тражи увођење српске посаде у градски акропол, претећи у противном разарањем и пљачком, они су се на лицу места поколебали у намери да се потчине Србима, заварали Душана некаквим обећањима и склопили тајни уговор са — Кантакузином.²¹ Овај се понео на сличан начин, напустивши Душанов табор под лажним изговором, и убрзаним маршом стигао са својим одредима за мање од три дана у Верију.²² Одатле ће почетком лета неуспешно покушати да успостави контролу и над Солуном.²³ Према Кантакузину, српски краљ је упутио у Верију извесног Арбена, становника Хлерино, који је требало да обећа краљеву милост, уколико се Вериоти потчине.²⁴ Арбен је, међутим, пре поласка понудио своје услуге Кантакузину, посаветовавши га да се договори са Душаном да он,

¹⁸ Уп. *Г. Субојић*, Прилог хронологији дечанског зидног сликарства, ЗРВИ 20 (1981) 118, 118 н. 31; *С. Ђурковић*, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982) 115; *Лј. Максимовић*, L'Empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, Travaux et mémoires (Mélanges Gilbert Dagron) 14 (2002) 422.

¹⁹ (Ed.) *P. Schreiner*, Die byzantinischen Kleinchroniken, Wien 1975, I, (№ 40) 83. За извесне забуне у вези са Кантакузиновом дестинацијом (Сер ум. Верије), које су се јављале у науци, уп. ВИИИЈ VI, 241 н. 53 (*Б. Ферјанчић*). Одлазак у Верију можда је био условљен, бар једним делом, и чињеницом да је породица Синадин, којој је припадао један од највећих Кантакузинових присталица протостратор Теодор, имала поседе у том крају, тако да ни у Верији, као и у неким другим градовима, није изостала аристократска подршка. Cf. *Максимовић*, Administration 20. За породицу Синадина: *Ch. Hannick — G. Schmalzbauer*, Die Synadenoj, JÖB 25 (1976) 125–161.

²⁰ *Ostrogorsky*, op. cit., 426; *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 202 сл., 215 сл.

²¹ *Greg.*, II, 654. 9–21.

²² *Ibid.*, 655. 4–10.

²³ *Ibid.*, 659. 24–661.5; *Cant.*, II, 357. 23–358.3, 359. 17–362.15.

²⁴ *Cant.*, II, 350. 21–351. 2.

Арбен, наступи пред Верџотима у име обојице владара, чиме би грађанима била остављена могућност да изаберу коме ће се потчинити.²⁵

Независно од истинитости једне или друге верзије, а Григорина делује уверљивије од Кантакузинове,²⁶ изгледа да су Душанови услови били неповољни или тешки и Верџа се, као што је речено, потчинила Кантакузину. Значај овог чина и стратегијског положаја Верџе огледа се лепо у чињеници да је Алексије Апокавк, најзначајнија личност цариградског регентства, после извесног времена ушао у тајне преговоре са Верџотима, покушавајући да ослаби Кантакузинов општи положај.²⁷ У истом смислу сведочи овде већ споменута Кантакузинова одлука да његов син Манојло преузме контролу над Верџом. Кантакузиново заузимање Верџе представља тренутак у коме се по први пут јасно испољава да су Срби постали свесни значаја града и пропуштене прилике да стекну у њему снажно упориште: „...а владара Трибала догађај разгневи и великим кајањем му испуни душу, што је имајући у рукама несмотреношћу испустио будући извор великих добитака и по богатству власти, као и блага и по изобиљу сигурности у будућности“.²⁸ Кантакузин ће још бити у Верџи када Душан у лето 1343. буде започео непријатељства, раскидајући дотадашње савезништво.²⁹

С друге стране, међутим, у оквиру сопственог учешћа у ромејском грађанском рату, Душан је имао другачије приоритете у свом ангажовању у Македонији. У том тренутку већу пажњу поклањао је источном делу земље, о чему сведочи и сукоб са Турцима код Стефанијане 1344. године.³⁰ Главни материјални резултат овакве оријентације било је освајање Сера септембра 1345, српског циља још од споразума са Кантакузином, под чијим су зидовима Срби већ били претрпели неуспех.³¹ Сер је, као вероватно најважнији град Македоније после Солуна и прворазредна стратегијска тачка на путу за Цариград, за Душана представљао доказ оправданости његовог учешћа у грађанском рату који је требало да одлучи судбину царске круне. У зиму (вероватно на Божић) 1345. он се прогласио, а на Ускрс 1346. крунисао за цара „Србије и Романије“.³² Традиције српске политичке теорије биле су (привремено?) напуштене и, у суштини, замењене византијским схватањима.³³ У овој ситуацији нарочити значај имала је чињеница да је Света Гора признала промену поретка ствари.³⁴

²⁵ Ibid., II, 351. 6–16.

²⁶ Уп. ВИНЈ VI, 246 н. 70 (С. Ђурковић).

²⁷ Cant., II, 375. 10–376. 7.

²⁸ Greg., II, 656. 4–9. Превод према ВИНЈ VI, 247.

²⁹ Cant., II, 372. 25–375. 21. Cf. *Soulis*, Serbs 65.

³⁰ *Јирчек*, Историја Срба I, 221; Историја српског народа I, 521 сл. (Б. Ферјанчић).

³¹ Уп. Б. Ферјанчић, Византијски и српски Сер у XIV столењу, Београд 1994, 57–63.

³² Cf. *Maksimović*, L'Empire de Stefan Dušan 423 (са прегледом најважније библиографије).

³³ Ibid., 424–428 (са прегледом најважније библиографије); Б.И. Бојовић, Краљевство и светост. Политичка филозофија средњовековне Србије, Београд 1999, 203 сл., 217 сл., 225 сл.

³⁴ Cf. G. Ch. *Soulis*, Tsar Stephen Dušan ant Mount Athos, Harvard Slavic Studies 2 (1954) 125–139; Д. Кораћ, Света Гора под српском влашћу (1345–1371), ЗРВИ 31 (1992) 45 сл.

Ипак, иако се чинило да је у читавом овом развоју догађаја Верија била заборављена, показало се убрзо да то није био случај. Будући да Душан није располагао довољном снагом за заузимање Солуна, што ће нешто касније потврдити његово кокетирање са зилотима, једино решење за њега, макар и привремено, било је да стегне клешта око најважнијег града Македоније и — чека бољу прилику. Уосталом, у том тренутку Солун се није налазио ни у епицентру грађанског рата између Кантакузина и цариградског регентства, јер је зилотски терор средином 1345. већ био пресекао сваку наду у могућност да град може променити страну у рату.³⁵ Тако се на разне начине показивало неопходним да Душан осим Сера заузме и Верију. И овом приликом, у описивању начина на који је град заузет, наилазимо на разлике у вестима Григоре и Кантакузина. Према Григори, Вериоти су постали свесни да се не могу одупирати српском владару који господари Македонијом, поготову кад је побегао и царев син Манојло који је управљао градом.³⁶ Према Кантакузину, Душан је, господарећи већ Македонијом, митом и обећањима наговорио аристократску елиту Верије да отера Манојла и преда град.³⁷ Очеvidно је да различита виђења ситуације проистичу из шире политичке оријентације двојице аутора, која у тумачењима многих збивања, као што је добро познато, доноси евидентне разлике, али је сасвим могућно да су оба наведена разлога пада Верије представљала део тамошње реалности.³⁸ Ваља се само подсетити колебљивог понашања грађана приликом Кантакузиновог преузимања Верије.

Далеко већи проблем представља датовање преласка Верије у руке Срба. Досадашњи покушаји одређивања датума кретали су се између 1345. и 1347. године, с тим што данас преовлађује гледиште да је у питању 1345. година, односно време када су Срби заузимали и многе друге градове у Македонији.³⁹ Разлог за недоумице и несигурност лежи у начину излагања наша два основна извора — Григоре и Кантакузина, али овога пута се не ради о њиховом несагласју. Оба аутора спомињу освајање Верије у контексту који хронолошки припада 1347. години и тиме дају подлогу реченој несигурности. Због потребе да она буде што је могућно више превазиђена, овде ће излагања обојице аутора бити подробније реконструисана, иако је суштина тих излагања већ изнета укратко приликом описивања начина на који су Срби задобили Верију.

Григора се, после описивања Душановог напредовања према Хриштопољу и заузимања Сера (септембар 1345), задржава на уздизању српског владара за цара (крај 1345 — април 1346), затим спомиње Кантакузиново преузимање власти у Цариграду (фебруар 1347) и — српско заузимање Верије.⁴⁰ Оно је споме-

³⁵ Cf. *Ostrogorsky*, op. cit., 428.

³⁶ *Greg.*, II, 795. 4–11.

³⁷ *Sant.*, III, 31. 10–15. Кантакузин ће исту тврђу поновити и приликом описивања својих преговора са Душаном крајем 1350, на састанку на коме су, између осталог, двојица владара разматрала историјат својих односа: *Sant.*, III, 147. 3–8.

³⁸ Уп. ВИИИЈ VI, 486 н. 411а (*Б. Ферјанчић*).

³⁹ Исто, где је наведена и старија литература.

⁴⁰ *Greg.*, II, 746. 1–747. 14, 795. 1–11.

нуто у оквиру констатације да Кантакузин као цар држи Тракију, али не и Македонију: „А у Македонији са другим [градовима] потчињеним владару (ἡγεμόνι) Трибала, и сама Верџа поста му убрзо подложна, не могавши да без помоћи дуго одолева варварској и упорној сили, пошто је одатле у међувремену побегао намесник (ἐπιτροφεύωντος) царев син Манојло. А Солуну се није допадало да се било коме потчини, ни Кантакузину ни владару (ἡγεμόνι) Трибала“.⁴¹

Кантакузин, са своје стране, говорећи о посланству које је упутио Душану пред (неуспели) поход његовог старијег сина Матије против Србије, што су догађаји које наука смешта у пролеће 1347. или, чак, 1348. године,⁴² каже да је тражио од Душана „...да му врати градове које је после склапања уговора и заклетви са њим узео од државе Ромеја, јер тако је записано у заклетвама.⁴³ Наиме, [Краљ] је освојио не само Сер и остале градове и тврђаве Македоније осим Солуна, већ је и новцима и великим обећањима подмитивши најмоћније (δυνατοτάτους) међу становницима Верџе, придобио их да протерају царевог сина Манојла и њему предају град (πόλιν)“.⁴⁴

Очевидно је да оба писца у рекапитулацији ситуације после Кантакузиновог уздицања на цариградски престо имају потребу за ламентом над изгубљеном Македонијом и тиме обухватају претходна догађања. Рекло би се, међутим, да издвајање Верџе у њиховим излагањима не указује само на важност тог града, него и на његов нешто каснији долазак под српску власт. Григора каже да се то десило убрзо по паду других градова у Македонији, а Кантакузин прилично јасно наводи да је Верџа пала после Сера (септембар 1345). Тако из оба заједно постављена исказа пролеће 1347. изгледа као прилично удаљен, иако сигуран *terminus ante quem*, а септембар 1345. као прилично сигуран *terminus post quem*. Поставља се питање чиме је у том временском раздобљу без великог ратовања у Македонији могао бити проузрокован долазак Верџе под српску власт, било да је иницијатива лежала на страни Верџота (Григора) или на страни Стефана Душана (Кантакузин). Сигуран одговор није могуће пружити, али хипотетичан одговор се обликује релативно јасно — Душаново царско уздицање. Тај турбулентан преокрет огласио је престанак сваког византијског отпора у Македонији, изузев сасвим специфичног случаја Солуна. Могло би се, дакле, са разлогом претпоставити да су Византинци изгубили Верџу у првој половини 1346. године.

У којој мери је Македонија представљала кључ читавог односа Србије и Византије и после завршетка грађанског рата и Кантакузиновог преузимања власти у Цариграду, најбоље се види по византијској реакцији на промену прилика, проистеклу из Душановог уздицања на царство. Анатема од стране екуменске патријаршије појавила се тек 1350, пет година после овог чина,

⁴¹ Greg., II, 795. 4–11. Превод према ВИИНЈ VI, 273.

⁴² За питање датирања посланства и, потом, похода уп. ВИИНЈ VI, 484 н. 409 (*Б. Ферјанчић*). Аутор овог коментара опредељује се за 1347. годину.

⁴³ Очевидно је да ово представља подсећање на уговор о савезу, склопљен у Србији у лето 1342. године. Уп. ВИИНЈ VI, 485 н. 410а (*Б. Ферјанчић*).

⁴⁴ Cant., III, 31. 6–15. Превод према ВИИНЈ VI, 485–486.

изазивајући црквену схизму у трајању од четврт века.⁴⁵ Међутим, убрзо после анатеме, јула 1351, цар Јован V је у једној хрисовуљи фактички признао Душанову царску титулу, иако са ограничењем на Србију (*Βασιλεὺς τῆς Σερβίας*).⁴⁶ Очевидно је, како се у науци одавно сматра, да је анатема била бачена из црквених разлога и да није имала непосредну везу са рађањем „српског“ царства. Али, истраживање овог питања тек недавно је уродило закључком да су црквени разлози били, у ствари, ограничени и везани за један део Македоније, односно за пет митрополија — Сера, Мелника, Зихне, Дrame и Филипа, које је Душан, атипичним потезом за њега, био подвргао власти српског патријарха.⁴⁷

Анатема Патријаршије, међутим, свакако није била без одређене везе са јединим стварним покушајем византијске стране да се потисне српска власт бар из одређених делова Македоније. Тешко је рећи да ли је тај покушај унапред рачунао, у случају успеха, и са далекосежнијим последицама по нови поредак ствари на Балкану. У сваком случају, Кантакузинов противнапад у јесен (октобар–новембар) 1350, који је поведен у време Душановог одсуства из Македоније,⁴⁸ изведен је на простору чија је стратегијска важност била тако поново наглашена. Наиме, византијски цар је привремено заузео неке градове југозападне Македоније, међу којима су најзначајнији били Верија и Едеса (Воден).⁴⁹ Највећа пажња била је посвећена Верији, чиме је био подвучен значај тог града не толико за речени део Македоније, него пре свега за осигурање тек повраћеног Солуна са запада и пресецање везе између српских посела у Тесалији и Македонији.

Пре него што је започео противофанзиву Кантакузин је ушао у Солун, где је била пала власт зилота.⁵⁰ Њихов вођа Андрија Палеолог, који је раније одржавао контакте са Душаном, пребегло је Србима.⁵¹ Тиме је била само наглашена важност поседовања Верије. Поготову што су Срби за пет година своје власти над градом нагомилали у њему војску, укључујући и немачке плаћенике из Душанове личне страже и саградили два акропоља, од којих је један остао недокончан.⁵² За дугорочне Душанове намере још је речитија била чињеница да су у град били доведени многи припадници српске властеле а протерани византиј-

⁴⁵ За различите приступе у датирању анатеме уп. ВИИИЈ VI, 500 н. 450 (Б. Ферјанчић); С. Мешановић, Још једном о Калистој анатем, ЗРВИ 29/30 (1991) 221–232.

⁴⁶ Actes de Chilandar, I. Actes grecs, edd. L. Petit — B. Korablev, Виз. Врем. 17 (1911), Приложение № 138, стр. 292. 7–8 (репр. А.М. Hakkert, Amsterdam 1975). Уп. Б. Ферјанчић, Византија према српском царству, Глас САНУ 384 (1998) 155–171.

⁴⁷ М. Благојевић, О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије, ЗРВИ 38 (1999/2000) 359–372.

⁴⁸ О Душановом походу на Хум и долину Неретве уп. Јуречек, Историја I, 228; В. Ђоровић, Историја Босне, Београд 1940, 271; С. Ђурковић, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 120; Историја српског народа I, 540 сл. (С. Ђурковић, Р. Михаљчић).

⁴⁹ Cf. Ostrogorsky, op. cit., 432. За проблеме датирања уп. ВИИИЈ VI, 498 н. 446 (Б. Ферјанчић).

⁵⁰ Ostrogorsky, op. cit., 430. Кантакузин је у Солуну боравио од септембра до децембра 1350. године. Cf. Schreiner, Kleinchroniken I (№ 52) 86; Nicol, The Family of Kantakouzenos 75.

⁵¹ Ostrogorsky, op. cit., 430; Јуречек, Историја I, 229.

ски великаши,⁵³ што свакако показује намеру да Верџа не буде искључиво војни пункт, него и нека врста стожера српске власти у том делу Македоније. Као да је тиме била напуштена пракса задржавања некадашњих византијских носилаца власти на њиховим положајима, какав је рецимо био кефалија Аврамбакис у Серу, и наглашена другачија пракса — довођења Срба на одређена места, какав је био кефалија Рајко у Трилису и Вронту и какви су били, не знамо да ли многобројни, κεφαλατικεῦοντες ζουλάνοι из неких Душанових повеља.⁵⁴

У случају Верџе, дакле, све указује да су Срби од града створили, и даље изграђивали, своје снажно војно и политичко упориште. Муњевити напад Ромеја из Солуна био је, дакле, једино решење за промену стања. Показујући сву важност догађаја, Кантакузин напад описује подробно, као ноћни препад, изведен са малим жртвама и уз помоћ турског бродовља које је ушло у Алиакмон.⁵⁵ Показало се да је предострожност била оправдана, јер је приликом предаје Срба откривено да је њихову посаду чинило 1500 војника, што је за прилике Душановог ратовања у Македонији заиста велики број.⁵⁶ Успеху у Верџи уследио је исто тако успешан напад на снажно утврђену Едесу.⁵⁷ Потом су уследили напади на утврђења у области Верџе и Едесе, који су сви су изведени са успехом, изузев у случају Сервије.⁵⁸

Одјек целокупне ове противофанзиве био је тако велики, да су представници Скопља дошли Кантакузину и понудили кључеве свог града,⁵⁹ после шездесет осам година српске власти и, можда, не много мање година повести града као владарске резиденције. Врло је конкретан и речит податак да су и два истакнута српска великаша, (Радослав) Хлапен и Толислав, пришли Кантакузину, уз најављивање подршке извесног броја „осталих великаша“.⁶⁰ Иако се не може

⁵² Ови подаци налазе се у Кантакузиновом опису његовог заузимања Верџе (в. даље). За коментар о њима вид. ВИИИЈ VI, 503 нн. 453, 454 (Б. Ферјанчић).

⁵³ Термин који Кантакузин употребљава у оба случаја, и за српске и за грчке моћнике, је στυκλιτικοί, што би у строго језичком смислу значило *сенатори*, али у позновизантијској терминологији то је само један од израза којима се означава аристократска елита. Уп. Максимовић, Град у Византији 68, 79, 121, 170. У тренутку Кантакузиновог напада на Верџу 1350 (в. даље), по његовом сведочанству, у граду је било 30 српских великаша са породицама, задужених за одбрану. Тешко је, међутим, рећи са сигурношћу да ли су и у околини Верџе по селима били насељавани Срби, како се чини да сугерише Кантакузин. Cf. Chionidis, Βεροια 47.

⁵⁴ О сложеном питању Душановог амбивалентног и флексибилног односа према грчким достојанственицима у новоосвојеним крајевима, за који је пример Верџе врло речит, постоји обимна литература са понуђеним различитим решењима. О томе вид. исцрпан коментар: ВИИИЈ VI, 501–503 н. 452 (Б. Ферјанчић). За случај Михаила Аврамбаке уп. Maksimović, Administration 150 sq., 243; Ферјанчић, Византијски и српски Сер 70. За кефалију Рајка и „жупане на дужности кефалија“ вид. Maksimović, op. cit., 55, 136 n. 124.

⁵⁵ Cant., III, 118. 14–126. 24 (превод на српски: ВИИИЈ VI, 498–508). За спорне детаље вид. коментар: ВИИИЈ VI, нап. 457, 458, 460, 474 (Б. Ферјанчић).

⁵⁶ За коментар у вези са бројем српских војника: ВИИИЈ VI, нап. 464 (Б. Ферјанчић).

⁵⁷ Cant., III, 126. 25–130. 2 (превод на српски: ВИИИЈ VI, 509–511).

⁵⁸ Cant., III, 130. 2–133. 14 (превод на српски: ВИИИЈ VI, 512–516).

⁵⁹ Cant., III, 133. 15–135. 1 (превод на српски: ВИИИЈ VI, 517–519). Cf. Soulis, Serbs 96.

тврдити, како је овде већ речено, да су Византинци очекивали овако широке последице и пре покретања офанзиве, очевидно је да колико је Душанов војнички успех у Македонији био пресудан за установљење Царства, толико је и потирање тог успеха могло да угрози нову политичку реалност, насталу са Царством. Са разлогом је састављач једног оновременог требника под 26. мартом (1351) записао да је његово дело завршено „за жупана Вукашина...у дане благовернога цара нашега Стефана и сина му Уроша и царице Јелене...*када се оиџрже Бер*“.⁶¹

Душанов повратак са јадранског простора био је муњевит колико и претходни Кантакузинов напад. Два цара састала су се под Солуном (Кантакузин је повео собом и Јована V Палеолога) да расправе своје односе, из чега је произашла фактичка подела Македоније. Према њиховом споразуму, онако како га описује Кантакузин, требало је да Ромејима, поред Акарнаније (Епира) и Тесалије, у Македонији припадну Сервија, Верија, Едеса, Гинекокастрон, Мигдонија и села у долини Стримона, а Срби је требало да задрже Зихну, Сер, Мелник, Струмицу и Касторију.⁶² Међутим, опет према Кантакузину, Душан је развргао договор и крајем 1350. и почетком 1351. године повратио градове и области — посебно је описан случај Едесе — које је био изгубио у Кантакузиновој офанзиви, задржавајући такође и оне којих се одрекао у преговорима.⁶³

Казивање Јована Кантакузина тешко је дословно прихватити. Видљива је, наиме, његова жеља, која избија из готово сваке реченице дугог описа преговора и догађаја који су уследили, да оправда себе и пребаца одговорност на Душана, како у свим ранијим тако и у најновијој фази њиховог сукоба, започетог још доста давне 1343. године.⁶⁴ Међутим, многе појединости показују да одређени реалитети стоје у позадини читаве приче. С тим у вези, овде треба да буду споменута два момента који се односе на Верију.

Пре свега, занимљиво је разграничење двеју супротстављених страна, без обзира на то да ли је наведена подела територија стварно била договорена или представља израз Кантакузинових приоритета. Јасно се види да је византијска страна тежила, свесна да се мора одрећи знатног дела Македоније, да задржи оне просторе, укључујући и Верију са околином, који непосредно обезбеђују Солун и држе отвореном комуникацију ка Епиру и Тесалији. Друго, исказ о Душановом поновном освајању градова у залеђу Солуна очевидно подразумева све градове споменуте у причи о разграничењу, али једини конкретан опис освајања, са печатом Душанове личне интервенције, посвећен је паду Едесе (Водена). Подразумева се, мада се о томе не говори изричито, да је претходно пала Верија, будући да је део становника Едесе био пресељен у тај град. С обзиром на важност Верије то прећуткивање би било необично, да сваку недоумицу

⁶⁰ Cant., III, 135. 1–22. За коментаре о овом догађају уп. ВИИНЈ VI, 520–521 нн. 513, 514, 516 (*Б. Ферјанчић*). Слична понуда Вељка, заповедника Гинекокастрога, приликом Кантакузиновог напада на ову тврђаву крајем 1350. показала се диверзијом ради добијања времена до Душановог повратка са севера: Cant., III, 135. 23–137. 4.

⁶¹ Љ. Симојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд 21982, 37, № 97.

не пресеца ретроспективан, али изричит податак Јањинске хронике о томе да је Радослав Хлапен освојио Верџу и још неке градове.⁶⁵ Очевидно је да се то десило у оквиру читаве српске офанзиве, али на посебном правцу, са непосредним извршиоцем који није био у том тренутку у Кантакузиновом видном пољу које је заузимао сам Душан. Хлапенов подухват је свакако донео враћање Душановог поверења, јер српски великаш остаје као намесник у Верџи.⁶⁶ Са тог положаја он ће, у годинама растакања Царства после смрти Стефана Душана, изградити сопствено господство над Верџом.⁶⁷

* *
*

Македонија је била стожер српског стремљења Царству, али Солун, најважнији град те земље, није био непосредно укључен у одговарајући политички развој. Српски владар могао је да има одређене контакте са покретом зилота у Солуну и византијска правна традиција, оличена на пример у делу Матије Властара, могла је истовремено да струји из истог града, али се није поновила ситуација из Милутиновог времена када је краљ посећивао Солун и исказивао се као ктитор и градитељ. Душанов циљ био је Цариград, његов страх који је растао проузроковали су Турци, па је пред крај владавине покушао да уз млетачку помоћ реши оба ова проблема,⁶⁸ остављајући привремено изван својих приоритета највећи и најзначајнији град Македоније. Остали део земље држао је пажљиво, као материјалну основу свог стремљења Царству. У свему томе јасан је значај који је за Стефана Душана имало поседовање Верџе.

⁶² Cant., III, 155. 22–156. 8. За сумње да су ток и резултати преговора изгледали онако како их описује Кантакузин, уп. ВИИИЈ VI, 537 н. 564 (Б. Ферјанчић). Посебно је тенденциозан податак да се Душан одрекао и Епира и Тесалије.

⁶³ Cant., III, 156. 16–162. 13.

⁶⁴ Cf. Cant., III, 137. 4–162. 13 (превод на српски: ВИИИЈ VI, 523–543).

⁶⁵ „Учена“ верзија Јањинске хронике: (ed.) S.C. *Estopaňan*, *El legado de la basilissa María y de los despotas Thomas y Esaú de Joannina*, Barcelona 1943, II, 38, cap. VI (=L. *Vranoussis*, *To Xρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημόδη επιτομήν*, *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962) 77. 1–7, col. 1), а нарочито „народска“ верзија: *Vranoussis*, op. cit. 77. 1–7, col. 2. О изворној вредности обеју верзија: *Lj. Maksimović*, *То Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή*, *Η Βυζαντινή Ήπειρος*, Janjina 1992, 35–56 (=Максимовић, Град 223–237). За датум Хлапеновог заузимања Верџе: *H. Matanov*, *Radoslav Hlapen – souverain féodal en Macédoine méridionale durant le troisième quart du XIVe siècle*, *Études balkaniques* 4 (1983) 72 sq. Погрешно је виђење, које је презентирао *Soulis*, Serbs 99, да су Срби прво заузели Едесу, а затим кренули на Верџу.

⁶⁶ Уп. *Јуречек*, *Историја I*, 230; *Soulis*, Serbs 99.

Ljubomir Maksimović

BERROIA IN STEFAN DUŠAN'S POLITICS

Being one of the most important cities in Macedonia, Berroia automatically entered the horizon of Serbian politics once Stefan Dušan got involved into the Byzantine Civil War during the forties of the fourteenth century. The King's previous invasion of Macedonia, in the thirties, had been aimed directly towards Thessalonike and was a failure. Thus, in the second phase of his politics, in which Macedonia was used as a backing in the striving for the Empire, Thessalonike was temporarily left aside, although not before first Serres and then Berroia had been captured, so as to leave it completely isolated.

Initially, it was Serres rather than Berroia that Dušan was focused on, its conquest in September 1345 leading immediately to the proclamation of the Empire. Afterwards — in the first half of 1346 — Berroia was also conquered and turned into an important Serbian stronghold, Thessalonike being thus cut off, which enabled the Serbs to await a more favorable time to capture it. At the same time, the conquest of Berroia paved the way for the Serbian invasion of Epirus and Thessalia. Emperor John VI Cantacuzenus was certainly aware of the consequences of such a strategic constellation. Thus, when he finally managed to neutralize the Zelots in Thessalonike, his first move towards the change of the situation was to recuperate Berroia and surrounding towns. This was such a severe blow for the Serbs, that it immediately became clear that even Dušan's imperial power might be endangered if his position in Macedonia further weakened. He reacted promptly and recaptured Berroia and other strongholds he had lost. The conquest of Berroia was lead by the nobleman Radoslav Hlapen, who first acted as a governer on behalf of Dušan, and after the death of the Emperor practically as an independent ruler of that part of Macedonia.